

**BEZPIECZEŃSTWO
WSPÓŁCZESNEGO PAŃSTWA**

Część 2.

Wymiar narodowy

Redakcja naukowa

Janusz Falecki

Paweł Łubiński

Kraków 2019

Recenzent naukowy

prof. zw. dr hab. Sergiusz Wasiuta

Wydawnictwo

Drukarnia Styl Anna Dura
31-344 Kraków, ul. Ojcowska 1

ISBN 978-83-952578-6-5

Publikacja wydrukowana została zgodnie z materiałem dostarczonym przez Autorów. Wydawca nie ponosi odpowiedzialności za treść, formę i styl artykułów.

Kwalifikacje nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa

Streszczenie: Artykuł obejmuje problematykę kwalifikacji nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa. Szczegółowo omawiane będą wymagania względem nauczycieli oraz zakres ich przygotowania do pełnienia roli zawodowej w ramach kształcenia formalnego oraz pozaformalnego. Pod rozważę zostanie postawione pytanie dotyczące zakresu kontroli nad sposobem realizacji edukacji dla bezpieczeństwa w ramach edukacji pozaformalnej, jak również systemu przygotowania takich nauczycieli do prowadzenia zajęć dla różnych grup wiekowych odbiorców. Kluczowym zagadnieniem będzie próba usystematyzowania, kim jest współczesny nauczyciel edukacji dla bezpieczeństwa i czy jego rolę sprowadzić można do prowadzenia zajęć w szkole podstawowej i ponadpodstawowej.

Słowa kluczowe: nauczyciel, kwalifikacje, edukacja dla bezpieczeństwa, szkoła.

Teacher's Qualifications of Education for Security

Abstract: The article covers the issues of teacher's qualifications of education for security. The requirements for teachers and the scope of their preparation for performing a professional role within formal and non-formal education will be discussed in detail. A question about the scope of control over the mode of implementation of education for safety within non-formal education, as well as the system of preparing such teachers to conduct classes for various age groups of recipients will be considered. The key issue will be the attempt to systematize who the contemporary teacher of education for security is and whether his role can be reduced to conducting classes in primary and secondary school.

Keywords: teacher, qualifications, education for security, school.

Edukacja dla bezpieczeństwa w dzisiejszych czasach jest adekwatną odpowiedzią na pojawianie się nowych wyzwań i zagrożeń. Stajemy obecnie w punkcie zwrotnym do podjęcia ważnych decyzji w sprawie ograniczenia terroryzmu, zwiększenia tolerancji, zmniejszenia skali agresji i przemocy w życiu społecznym, obniżenia ekspozycji na zagrożenia w cyberświecie i współczesne choroby cywilizacyjne, eliminacji

* Dr Ewelina Włodarczyk, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Wydział Politologii, Instytut Nauk o Bezpieczeństwie.

problemów kradzieży, pedofilii i przestępstw na tle seksualnym, zmniejszenia dostępu do substancji psychoaktywnych oraz poprawy jakości środowiska, w którym żyjemy. Od lat prowadzone działania edukacyjne i profilaktyczne w tych zakresach nie przynoszą znaczących korzyści. Skala problemów wraz z rozwojem społeczno-technologicznym zwiększa swój zasięg, a edukacja dla bezpieczeństwa od lat realizowana jest podobnie. W kontekście powyższych uwarunkowań, pojawia się silna potrzeba analizy efektywności prowadzonych działań, a także kompetencji i kwalifikacji nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa w ujęciu formalnym i pozaformalnym.

Odniesienie się do kwalifikacji nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa wymaga w pierwszej kolejności sprecyzowania definicji edukacji dla bezpieczeństwa. Powszechnie utożsamia się ją z wszelkimi działaniami ukierunkowanymi na kształtowanie umiejętności radzenia sobie z zagrożeniami. Jednak poddając analizie wszystkie aspekty wchodzące w skład tego pojęcia, dochodzimy do wniosku, że podejście takie jest dalece niewystarczające. Problemów dostarcza już samo określenie definicji edukacji oraz bezpieczeństwa, gdyż literatura przedmiotu prezentuje często przeciwstawne podejścia do istoty tych pojęć. Odwołując się do publikacji naukowych i stanowisk cenionych badaczy¹ z obszaru edukacji i bezpieczeństwa, wskazać należy, że edukacja dla bezpieczeństwa może być definiowana jako: „ogół procesów odbywających się w toku samodzielnego działania oraz współdziałania całego społeczeństwa w ramach

¹ B. Śliwerski, *Pedagogika. Podręcznik akademicki, tom 1*, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 25; A. Hamadache, *Linking Formal and Non-formal Education. Implications for Teacher Training*, UNESCO, Francja 1993, s. 6-7; J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Wydaw. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996, s. 12-17; L. F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Wydaw. Difin, Warszawa 2017, s. 95-97, 105-109; J. Kunikowski, *Słownik terminów wiedzy i edukacji dla bezpieczeństwa*, Pracownia Wydaw. UPH, Siedlce 2014, s. 36; R. Zięba, *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 1, s. 9-12; R. Stępień, *Współczesny kształt edukacji dla bezpieczeństwa. Teoria i praktyka*, [w:] E. A. Wesołowska, A. Szerauc (red.), *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, Wydaw. Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku i Akademii Obrony Narodowej w Warszawie, Warszawa 2002, s. 211; R. Stępień, *Wprowadzenie*, [w:] R. Stępień (red.), *Współczesne zagadnienia edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. AON, Warszawa 1999, s. 9; A. Pieczywok, *Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty, zagrożenia, wyzwania*, Wydaw. AON, Warszawa 2011, s. 13-14, 70-72; A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Wydaw. AON, Warszawa 2012, s. 64-68; J. Stefanowicz, *Bezpieczeństwo współczesnych państw*, Wydaw. Pax, Warszawa 1984, s. 18; B. Buzan, *People, States and Fear: an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Wydaw. ECPR Press, Colchester 1991, s. 50; T. Jemiolo, *Współczesne uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego Polski*, [w:] K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, Wydaw. Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2007, s. 70; W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Wydaw. AON, Warszawa 2011, s. 24-25; J. Świniarski, *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. Departament Społeczno-Wychowawczy MON, Warszawa 1999, s. 123; T. Jemiolo, *Edukacja obronna w świetle strategii bezpieczeństwa*, [w:] *Patriotyzm, obronność... op.cit.*, s. 167; P. Tyrała, A. Olak, *Prakseologia w edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. AMELIA, Rzeszów 2012, s. 25-26.

oddziaływań formalnych i pozaformalnych, skierowanych do ludzi (dzieci, młodzieży, dorosłych i starszych) i mających na celu rozwijanie kompetencji umożliwiających: dostrzeganie zagrożeń w otaczającej człowieka rzeczywistości, zapobieganie oraz przeciwdziałanie zagrożeniom wewnętrznym i zewnętrznym, adekwatne reagowanie na wyzwania współczesnego świata, jak również osobisty rozwój jednostki”². Powyższe rozumienie edukacji dla bezpieczeństwa wymaga określenia jej celów. Obecnie nie powinny one sprowadzać się do „przekazywania” uczniom i słuchaczom wiedzy i umiejętności, umożliwiających przeciwdziałanie współczesnym zagrożeniom. Powinny natomiast koncentrować się na budowaniu postaw i przygotowaniu do ustawicznego samokształcenia. Szczególnie cenne są obecnie takie postawy, jak: empatia, wrażliwość na wartości oraz świadomość odpowiedzialności za kształtowanie kultury i środowiska bezpieczeństwa. Jedynie takie założenia dają szansę na przygotowanie społeczeństwa do podejmowania wyzwań i skutecznego radzenia sobie z zagrożeniami współczesnego świata.

Wykonywanie określonych obowiązków zawodowych wymaga legitymowania się stosownymi kompetencjami oraz kwalifikacjami. Szczególnymi unormowaniami formalno-prawnymi uregulowany jest zawód nauczyciela, w tym nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa. Kwalifikacje – w ujęciu Barbary Kędzierskiej – są jednym z elementów kompetencji człowieka. Ich uzyskanie potwierdzone musi być właściwym dokumentem (certyfikatem, zaświadczeniem, dyplomem), który dokumentuje posiadaną wiedzę, umiejętności oraz postawy potrzebne w konkretnym zawodzie³.

Kwalifikacje nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa w ujęciu formalnym (w obecnym systemie oświaty) reguluje szereg rozporządzeń wykonawczych do ustawy z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty⁴, ustawy z dnia 14 grudnia 2016 roku Prawo oświatowe⁵, ustawy z dnia 27 lipca 2005 roku Prawo o szkolnictwie wyższym⁶ oraz ustawy z dnia 8 września 2006 roku o Państwowym Ratownictwie Medycznym⁷. Część dokumentów dotyczy szczegółowych unormowań związanych z kształceniem kandydatów na nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa, a część rozporządzeń reguluje wymagania względem nauczycieli chcących podjąć zatrudnienie lub pracujących w resorcie edukacji narodowej.

² E. Włodarczyk, *Edukacja dla bezpieczeństwa*, [w:] O. Wasiuta, R. Kopeć, R. Klepka (red.), *Leksykon bezpieczeństwa* (tekst skierowany do druku).

³ B. Kędzierska, *Kompetencje informacyjne w kształceniu ustawicznym*, Wydaw. Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2007, s. 45.

⁴ *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425).

⁵ *Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe* (Dz.U. 2017 poz. 59).

⁶ *Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym* (Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365 z późn. zm.); *Ustawa z dnia 11 lipca 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym oraz niektórych innych ustaw* (Dz.U. 2014 poz. 1198).

⁷ *Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym* (Dz.U. 2006 nr 191 poz. 1410).

W systemie formalnym edukacja dla bezpieczeństwa realizowana jest obecnie na II i III etapie edukacyjnym, tj. w szkole podstawowej (w klasie VIII) oraz w szkole ponadpodstawowej (w klasie I liceum, technikum, szkole branżowej I stopnia)⁸. Szczegółowych informacji dotyczących kwalifikacji niezbędnych nauczycielom do podjęcia zatrudnienia w szkołach (podstawowej i ponadpodstawowej) dostarcza Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 roku w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli⁹. Zgodnie z rozporządzeniem nauczyciele edukacji dla bezpieczeństwa podejmujący pracę w szkołach ponadpodstawowych, powinni legitymować się dyplomem ukończenia studiów magisterskich (II stopnia lub jednolitych) „na kierunku zgodnym z nauczaniem przedmiotem lub prowadzonymi zajęciami”¹⁰ lub na kierunku, którego efekty kształcenia „obejmują treści nauczanego przedmiotu lub prowadzonych zajęć” ujęte w podstawie programowej¹¹. W przypadku, gdy ukończony kierunek lub specjalność nie są zgodne z nauczaniem przedmiotem, ustawodawca przewidział możliwość uzupełnienia kwalifikacji magisterskich studiami podyplomowymi. W wymaganiach względem nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa, chcących podjąć zatrudnienie w szkołach podstawowych uwzględnia się możliwość posiadania kwalifikacji wyższych, uprawniających do pracy w szkołach ponadpodstawowych, jednak mogą oni także legitymować się dyplomem ukończenia studiów I stopnia (licencjackich) „na kierunku zgodnym z nauczaniem przedmiotem lub prowadzonymi zajęciami”¹² lub na kierunku, którego ukończenie gwarantuje osiągnięcie efektów kształcenia, obejmujących treści nauczania danego przedmiotu określone przez podstawę programową. Ukończenie studiów na kierunku lub specjalności innej, aniżeli określona powyżej, może być uzupełnione studiami podyplomowymi lub kursem kwalifikacyjnym do nauczania edukacji dla bezpieczeństwa. Niezależnie od etapu kształcenia, na którym kandydat na nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa zamierza podjąć zatrudnienie, obowiązkowo musi posiadać przygotowanie pedagogiczne, wymagające uzyskania kompetencji z zakresu pedagogiki, psychologii i dydaktyki szczegółowej. Zajęcia te powinny być realizowane w minimum 270-cio godzinnym wymiarze, a także powiązane z realizowanym kierunkiem (specjalnością) studiów oraz 150-cio godzinną praktyką pedagogiczną¹³. Począwszy od 1 września 2009 roku, nauczyciele edukacji dla bezpieczeństwa zostali zobligowani dodatkowo do cyklicznego uzupełnienia posiadanych kwalifikacji. Konieczność taką nałożył na nich Minister Zdrowia w porozumieniu z Ministrem Edukacji Narodowej. Zapis taki wynika wprost

⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. 2017 poz. 703).

⁹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli (Dz.U. 2017 poz. 1575).

¹⁰ *Ibidem*, par. 3.1.

¹¹ *Ibidem*, par. 3.1.

¹² *Ibidem*, par. 4.1.

¹³ *Ibidem*, par. 1.

z Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 26 sierpnia 2009 roku¹, które określa zakres teoretycznego i praktycznego przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć z pierwszej pomocy (będących częścią podstawy programowej przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa), a także formę przeprowadzania egzaminów, umożliwiających uzyskanie stosowanego zaświadczenia, potwierdzającego ukończenie kursu i wydawanego na okres 5 lat. Do powyższego rozporządzenia odwołuje się resort edukacji narodowej, wskazując na konieczność odbycia określonego przez Ministra Zdrowia kursu w zakresie udzielania pierwszej pomocy i przedłożenia zaświadczenia potwierdzającego uzyskane tą drogą kwalifikacje².

Zakres kwalifikacji nauczycieli określają także regulacje resortu nauki i szkolnictwa wyższego³. Wymagania względem programu studiów dla kandydatów na nauczycieli, w tym nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa oscylują wokół kilku modułów: przygotowanie merytoryczne do nauczania danego przedmiotu, przygotowanie psychologiczno-pedagogiczne dla danego etapu kształcenia, przygotowanie dydaktyczne, uwzględniające dydaktykę ogólną i szczegółową. Dodatkowo w programach studiów wdrażane mogą być dwa moduły przygotowujące do nauczania drugiego przedmiotu oraz obejmujące przygotowanie z zakresu pedagogiki specjalnej⁴.

Moduł dotyczący przygotowania merytorycznego nie narzuca określonej liczby godzin i punktów ECTS (*European Credit Transfer System*). Szczegółowy zakres przygotowania w ramach tego modułu wymaga uwzględnienia zagadnień z właściwej dyscypliny naukowej (w tym przypadku nauk o bezpieczeństwie) oraz odwołania się do innego rozporządzenia, opublikowanego przez Ministra Edukacji Narodowej, określanego potocznie jako podstawa programowa⁵. Rozporządzenie to należy przeanalizować, tworząc efekty kształcenia dla danego kierunku studiów nauczycielskich. W przypadku programów nauczania dla kandydatów na nauczycieli edukacji dla bez-

¹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 sierpnia 2009 r. w sprawie przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy (Dz.U. 2009 nr 139 poz. 1132).

² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli... *op.cit.*, par. 11.

³ Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym... *op.cit.*; Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela (Dz.U. 2012 poz. 131).

⁴ Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia... *op.cit.*

⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. 2017 poz. 356); Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U. 2018 poz. 467).

pieczeństwa, w oparciu o podstawę programową z roku 2017 i 2018, należy w efektach kształcenia uwzględnić⁶:

a) dla studiów I stopnia:

- treści z zakresu bezpieczeństwa państwa (podstawowe pojęcia, składniki bezpieczeństwa państwa, geopolityczne uwarunkowania bezpieczeństwa Polski, organizacje międzynarodowe działające na rzecz bezpieczeństwa),

- kompetencje umożliwiające działanie w sytuacji wystąpienia nadzwyczajnych zagrożeń (zagrożenia naturalne i powodowane działalnością człowieka, ostrzeżenie i alarmowanie o zagrożeniach, obowiązki ludności w sytuacji podjęcia decyzji o ewakuacji, służby i podmioty działające na rzecz bezpieczeństwa, zasady postępowania w sytuacji pożaru, powodzi, wypadku komunikacyjnego, śnieżycy, ataku terrorystycznego czy zagrożenia ze strony niebezpiecznych środków chemicznych),

- kompetencje potrzebne do udzielania pierwszej pomocy (znaczenie i zasady udzielania pierwszej pomocy, wzywanie służb ratowniczych, rozpoznawanie stanów bezpośredniego zagrożenia życia, zasady postępowania z osobą nieprzytomną, ocena oddechu i resuscytacja krążeniowo-oddechowa, pierwsza pomoc w sytuacji zadławienia, oparzenia, urazów kończyn czy wyposażenie apteczki)⁷,

- treści z obszaru edukacji zdrowotnej (pojęcie i rodzaje zdrowia, zachowania prozdrowotne i zagrażające zdrowiu wraz z konsekwencjami, elementy komunikacji interpersonalnej, wiarygodne źródła informacji na temat zdrowia i opieki zdrowotnej, indywidualny plan ochrony zdrowia, indywidualne działania na rzecz poprawy środowiskowych i społecznych warunków istotnych dla utrzymania zdrowia),

b) dla studiów II stopnia:

- zagadnienia bezpieczeństwa państwa (z uwzględnieniem struktury obronności państwa w tym, wyzwania dla bezpieczeństwa, elementów systemu bezpieczeństwa oraz systemu obronnego i kompetencji organów rządowych w tym zakresie, struktury i wyposażenia sił zbrojnych RP, zadań formacji mundurowych oraz organizacji działających na rzecz bezpieczeństwa państwa, geopolitycznych, militarnych i gospodarczych uwarunkowań bezpieczeństwa Polski, świadczeń obywateli w zakresie powszechnego obowiązku obrony RP oraz obowiązków organów rządowych i samorządowych w tym zakresie, zagrożeń czasu pokoju i czasu wojny, zasad zarządzania kryzysowego, analizy stanów nadzwyczajnych, przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym oraz procedur postępowania w związku z przeciwdziałaniem cyberprzemocy),

- działania ratownicze podczas nadzwyczajnych zagrożeń (w odniesieniu do funkcjonowania obrony cywilnej kraju oraz działań podejmowanych w zakresie ochrony ludności, z uwzględnieniem: działań Państwowej Straży Pożarnej i Państwo-

⁶ *Ibidem.*

⁷ Dodatkowo należy uwzględnić w tych treściach wspomniane wyżej *Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 sierpnia 2009 r. w sprawie przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy... op.cit.*

wego Ratownictwa Medycznego, ochrony zabytków w Polsce i na świecie, zagrożeń pożarowych, powodziowych, komunikacyjnych, budowlanych, lawinowych, postępowania z niewypałem i niewybuchem, w przypadku wystąpienia śnieżycy i klęsk żywiołowych oraz w kontakcie z substancjami toksycznymi, ewakuacji ludności i zwierząt, ochrony wody i żywności przed skażeniami, stosowania środków gaśniczych oraz przeciwdziałania panice; w odniesieniu do źródeł i skutków promieniowania jądrowego, z uwzględnieniem: oznaczeń substancji toksycznych, wpływu środków promieniotwórczych na ludzi, zwierzęta, żywność i wodę, zastępczych środków ochrony skóry i dróg oddechowych oraz zabezpieczania żywności i wody, a także zabiegów sanitarnych i specjalnych; w odniesieniu do zasad ostrzegania i alarmowania o zagrożeniach, z uwzględnieniem: rozpoznawania sygnałów alarmowych, zasad zachowania się po ogłoszeniu alarmu oraz zasad ewakuacji),

- pierwsza pomoc (obejmująca następstwa zaburzeń w układzie oddychania, krążenia i układzie nerwowym, definicje, cele i działania podejmowane w ramach pierwszej pomocy, przykłady zagrożeń i zasady udzielania pierwszej pomocy, rozpoznawanie stanu zagrożenia życia i wyzwanie służb ratunkowych, wyposażenie apteczki pierwszej pomocy, postępowania z osobą nieprzytomną, resuscytację krążeniowo-oddechową, pierwszą pomoc w zadławieniu, urazach kończyn, oparzeniach, podtopieniach, zatruciach oraz podczas wystąpienia wstrząsu)⁸,

- treści z edukacji zdrowotnej (w zakresie chorób cywilizacyjnych, zdrowia psychicznego człowieka, aktywności fizycznej, właściwego odżywiania oraz problemów wynikających z uzależnień).

Moduł merytoryczny kształcenia nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa wspierany jest przygotowaniem w zakresie psychologiczno-pedagogicznym (tzw. „moduł 2”, dla którego ustawodawca przeznaczył 10 punktów ECTS). Przygotowanie to realizowane jest⁹:

- w zakresie ogólnym w wymiarze minimum 90 godzin (np. poprzez psychologię ogólną i rozwojową, pedagogikę ogólną i elementy pedagogiki specjalnej, problematykę wychowania, pedeutologii, komunikacji interpersonalnej, diagnozy pedagogicznej, zaburzeń rozwojowych oraz profilaktyki w szkole),

- poprzez przygotowanie psychologiczno-pedagogiczne dla etapu/etapów kształcenia, dla których przygotowuje się kandydata na nauczyciela w wymiarze minimum 60 godzin (w przypadku nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa będzie to przygotowanie do pracy w szkole podstawowej i/lub¹⁰ w szkole ponadpodstawowej, z uwzględnieniem psychologii rozwojowej na danym etapie kształcenia, form aktyw-

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia... op.cit.*

¹⁰ W zależności od stopnia studiów (studia I stopnia przygotowują do pracy w szkole podstawowej, a studia II stopnia do pracy w szkole podstawowej i ponadpodstawowej z uwzględnieniem możliwości kontynuacji studiów II stopnia po ukończeniu studiów nauczycielskich I stopnia).

ności dzieci i młodzieży podejmowanych na danym etapie edukacyjnym, pracy opiekuńczo-wychowawczej, zaburzeń rozwojowych właściwych dla danego etapu rozwoju, bezpieczeństwa dzieci/uczniów, współpracy z rodzicami i środowiskiem lokalnym, a także dla szkoły ponadpodstawowej poradnictwa edukacyjno-zawodowego),

- z uwzględnieniem praktyki ogólnopedagogicznej w wymiarze 30. godzin dydaktycznych.

Ostatnim obowiązkowym modułem w przygotowaniu nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa jest tzw. „moduł 3”, dotyczący przygotowania dydaktycznego, dla którego w programie studiów należy przeznaczyć 15 punktów ECTS. Uwzględnia on¹¹:

- podstawy dydaktyki (minimum 30 godzin zajęć, obejmujących problematykę dydaktyki jako nauki, charakteryzujących rolę szkoły, organizację procesu nauczania-uczenia się, specyfikę systemu oświaty, rolę klasy szkolnej, zasady projektowania działań edukacyjnych, diagnozę i kontrolę efektów kształcenia oraz komunikację w procesie dydaktycznym),

- dydaktykę przedmiotową dla danego etapu/etapów kształcenia (w opisywanej sytuacji będzie to dydaktyka edukacji dla bezpieczeństwa w wymiarze minimum 90 godzin w szkole podstawowej i ponadpodstawowej, uwzględniająca: istotę edukacji dla bezpieczeństwa oraz charakterystykę jej podstawy programowej i programu nauczania, przygotowanie do wdrażania idei podmiotowości uczniów, specyfikę roli zawodowej nauczyciela i jego współpracy z rodzicami oraz środowiskiem lokalnym, strukturę i rodzaje lekcji, metody i formy kształcenia, środki dydaktyczne, kontrolę i ocenę procesu kształcenia, indywidualizację w procesie dydaktycznym, wybrane aspekty wychowawcze, zagadnienia efektywności nauczania, a także przygotowanie do rozwijania postaw sprzyjających pozytywnemu stosunkowi do uczenia się),

- praktykę przedmiotową (z edukacji dla bezpieczeństwa) w wymiarze 120 godzin dydaktycznych.

Pozostałe moduły dotyczą specyficznych sytuacji, w których planujemy przygotowanie nauczyciela do prowadzenia zajęć z dwóch przedmiotów (tzw. „moduł 4”, np. dla nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa i wychowania fizycznego) lub przygotowanie do pracy w szkole specjalnej („moduł 5”)¹².

Analizując powyższe uwarunkowania nie sposób nie wspomnieć o fakcie, że treści z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa realizowane są także przez szereg innych przedmiotów, uwzględnionych w podstawie programowej¹³. Kandydaci na nauczycieli

¹¹ *Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia... op.cit.*

¹² *Ibidem.*

¹³ E. Włodarczyk, *Treści z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa wynikające z podstawy programowej w kontekście współczesnych uwarunkowań technologiczno-społecznych*, [w:] M. Baran, M. Ilnicki, H. Marek (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa. Antyterrorystyczna ochrona państwa*, Wydaw. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, Poznań 2017, s. 267-273; E. Włodarczyk, J. Rokitowska, E. Sadowska-Wieciech, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Istota i uwarunkowania* (tekst skierowany do druku).

tych przedmiotów, w ramach przygotowania z edukacji dla bezpieczeństwa, realizują jedynie obowiązkowo treści, określone w standardach kształcenia jako „bezpieczeństwo dzieci/uczniów”¹⁴. Ich przygotowanie merytoryczne i specyfika praktyk przedmiotowych zależy od programu studiów i zasad realizacji praktyk.

Ważnym aspektem jest także kompleksowe podejście do kwalifikacji nauczyciela edukacji dla bezpieczeństwa, który po ukończeniu studiów nauczycielskich, ze względu na specyfikę realizowanego kierunku studiów (osadzonego w nurcie nauk o bezpieczeństwie), może podjąć zatrudnienie w służbach mundurowych. Wówczas, jeśli charakter jego pracy związany będzie z profilaktyką bezpieczeństwa, jego przygotowanie metodyczne (wyłącznie do II i III etapu edukacyjnego) może okazać się niewystarczające.

Niezwykle trudnym obszarem analiz są kwalifikacje osób prowadzących działania edukacyjne na rzecz edukacji dla bezpieczeństwa poza ustalonym systemem kształcenia formalnego (tzw. edukacja pozaformalna)¹⁵. Tak rozumiana edukacja dla bezpieczeństwa realizowana jest przez wiele instytucji bezpieczeństwa publicznego (Policja¹⁶, Straż Gminna/Miejska¹⁷), instytucje powołane w celu projektowania działań na rzecz profilaktyki bezpieczeństwa, np. Krajowa Rada Bezpieczeństwa Ruchu Drogowego¹⁸, jak również poprzez administrację rządową i samorządową¹⁹, działające komercyjnie podmioty prywatne (np. szkoły nauki jazdy, ośrodki doskonalenia techniki jazdy) oraz stowarzyszenia i fundacje funkcjonujące *non-profit*. W wielu podmiotach, instytucjach i organizacjach wskazanych powyżej, osobą prowadzącą zajęcia z edukacji dla bezpieczeństwa może być praktycznie każdy (nawet bez przygotowania metodycznego), gdyż nie funkcjonują uregulowania ministerialne dotyczące kwalifikacji osób prowadzących zajęcia edukacyjne i zasad ich ewaluacji. Wyjątek stanowi w tym miejscu sektor prywatny, w szczególności instruktorzy nauki jazdy²⁰, instruk-

¹⁴ *Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia... op.cit.*

¹⁵ A. Hamadache, *Linking Formal and Non-formal Education... op.cit.*, s. 5-7.

¹⁶ *Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji* (Dz.U. 1990 nr 30 poz. 179), art. 1.2 pkt. 3.

¹⁷ *Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o strażach gminnych* (Dz.U. 1997 nr 123 poz. 779), art. 11.1.

¹⁸ *Ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym* (Dz.U. 1997 nr 98 poz. 602), art. 140b i 140c.

¹⁹ *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 576), art. 11.1, art. 11.2, art. 14.1.; *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym* (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 578), art. 4.1; *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym* (Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95), art. 7.1; *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 września 1993 r. w sprawie powszechnej samoobrony ludności* (Dz.U. 1993 nr 91 poz. 421).

²⁰ *Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. o kierujących pojazdami* (Dz.U. 2011 nr 30 poz. 151); *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 4 marca 2016 r. w sprawie szkolenia osób ubiegających się o uprawnienia do kierowania pojazdami, instruktorów i wykładowców* (Dz.U. 2016 poz. 280).

torzy doskonalenia techniki jazdy²¹ czy specjaliści ds. BHP²², a także podlegająca Ministrowi Sprawiedliwości Służba Więzienna²³.

Uzyskane w ramach edukacji formalnej i pozaformalnej kompetencje, głównie w zakresie ustawicznego uczenia się, pozwalają człowiekowi w toku całego życia elastycznie dostosowywać posiadaną wiedzę i umiejętności do wciąż nowych wyzwań i zmieniających się zagrożeń. W obszarze edukacji nieformalnej sami pełnimy rolę nauczyciela i od posiadanych przez nas kompetencji zależy efektywność naszego przygotowania do działania w obliczu wyzwań i zagrożeń. Jakość nieformalnej edukacji dla bezpieczeństwa zależy zatem w głównej mierze od kompetencji nauczycieli funkcjonujących w ramach edukacji formalnej i pozaformalnej, dzięki którym zdobyliśmy wiedzę, umiejętności i postawy.

Edukacja dla bezpieczeństwa funkcjonuje zarówno w ujęciu formalnym, jak również pozaformalnym i nieformalnym. Można zaryzykować stwierdzenie, że jest ona częściej realizowana poza systemem formalnym kształcenia aniżeli w jego ramach²⁴. Kwalifikacje nauczycieli edukacji dla bezpieczeństwa są określone jedynie w systemie formalnym, jednak nie należy ich ograniczać wyłącznie do przygotowania metodycznego na II i III etapie edukacyjnym, gdyż specyfika ich pracy i potrzebne kompetencje mogą się różnić. Zależą one głównie od wykonywanego zawodu i jego specyfiki. Nauczyciel edukacji dla bezpieczeństwa może pracować w szkole, ale może też podjąć zatrudnienie w służbach mundurowych, a wówczas jego przygotowanie dydaktyczne dla określonego etapu edukacyjnego może okazać się niewystarczające. Z powyższego wynika, że nauczyciel edukacji dla bezpieczeństwa to specjalista w zakresie szeroko pojętego bezpieczeństwa, który powinien posiadać gruntowne przygotowanie dydaktyczne na wszystkich etapach kształcenia.

Treści z edukacji dla bezpieczeństwa obecnie realizują nauczyciele wielu przedmiotów wyodrębnionych w podstawie programowej. W obliczu eskalacji zagrożeń współczesnego świata, dostrzegana jest potrzeba rozszerzenia przygotowania nauczycieli wszystkich przedmiotów i na każdym etapie kształcenia o problematykę

²¹ *Rozporządzenie Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej z dnia 16 stycznia 2013 r. w sprawie doskonalenia techniki jazdy* (Dz.U. 2013 poz. 91).

²² *Obwieszczenie Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 28 sierpnia 2003 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Socjalnej w sprawie ogólnych przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy* (Dz.U. 2003 nr 169 poz. 1650); *Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 27 lipca 2004 r. w sprawie szkolenia w dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy* (Dz.U. 2004 nr 180 poz. 1860).

²³ *Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 27 marca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie stanowisk służbowych oraz stopni funkcjonariuszy Służby Więziennnej* (Dz.U. 2015 poz. 544).

²⁴ Edukacja dla bezpieczeństwa w ujęciu formalnym koncentruje się na 30 godzinach zajęć na II etapie edukacyjnym i 30 godzinach zajęć na III etapie edukacyjnym, co wynika z *Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół... op.cit.*

ujęta w dyscyplinie nauk o bezpieczeństwie. Tylko dzięki takiemu podejściu będą oni dysponować kompetencjami niezbędnymi im do realizacji zagadnień z edukacji dla bezpieczeństwa oraz rozwijania motywacji uczniów do samoedukacji w tym zakresie.

Analizując pozaformalne inicjatywy edukacyjne, uwidacznia się silna potrzeba nadzoru nad realizacją edukacji dla bezpieczeństwa w wymiarze pozaformalnym. Duża liczba podmiotów, organizacji i instytucji zajmujących się profilaktyką bezpieczeństwa, w codziennej praktyce realizuje właśnie edukację dla bezpieczeństwa. Jej jakość uzależniona jest od kompetencji autorów tych działań, którzy nie zawsze dysponują właściwym przygotowaniem pedagogicznym. Edukacja dla bezpieczeństwa jest obszarem, w którym obok gruntownej znajomości zagadnień merytorycznych potrzeba również kompleksowego zaplecza metodycznego. Jej skuteczność wymaga interdyscyplinarności, pozwalającej na łączenie wiedzy i umiejętności z nauk o bezpieczeństwie i obronności, pedagogiki, psychologii, socjologii, nauk o zarządzaniu, prawa, politologii, historii, nauk przyrodniczych, nauk technicznych oraz nauk medycznych i nauk o zdrowiu oraz nauk o kulturze fizycznej, nauk rolniczych, leśnych i weterynaryjnych²⁵. Kompleksowe przygotowanie kadry realizującej zajęcia z edukacji dla bezpieczeństwa jest obecnie jednym z ważniejszych wyzwań w kontekście kształtowania środowiska i kultury bezpieczeństwa człowieka.

Bibliografia:

1. Buzan B., *People, States and Fear: an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Wydaw. ECPR Press, Colchester 1991.
2. Hamadache A., *Linking Formal and Non-formal Education. Implications for Teacher Training*, UNESCO, Francja 1993.
3. Jemiolo T., *Edukacja obronna w świetle strategii bezpieczeństwa*, [w:] *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, E. A. Wesołowska, A. Szerauc (red.), Wydaw. Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku i Akademii Obrony Narodowej w Warszawie, Warszawa 2002.
4. Jemiolo T., *Współczesne uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego Polski*, [w:] K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, Wydaw. Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2007.
5. Kędzierska B., *Kompetencje informacyjne w kształceniu ustawicznym*, Wydaw. Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2007.
6. Kitler W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Wydaw. AON, Warszawa 2011.
7. Korzeniowski L. F., *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Wydaw. Difin, Warszawa 2017.
8. Kunikowski J., *Słownik terminów wiedzy i edukacji dla bezpieczeństwa*, Pracownia Wydaw. UPH, Siedlce 2014.

²⁵ Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz.U. 2011 nr 179 poz. 1065).

9. *Obwieszczenie Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 28 sierpnia 2003 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Socjalnej w sprawie ogólnych przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy (Dz.U. 2003 nr 169 poz. 1650).*
10. *Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 27 marca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie stanowisk służbowych oraz stopni funkcjonariuszy Służby Więziennej (Dz.U. 2015 poz. 544).*
11. *Pieczywok A., Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności, Wydaw. AON, Warszawa 2012.*
12. *Pieczywok A., Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty, zagrożenia, wyzwania, Wydaw. AON, Warszawa 2011.*
13. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli (Dz.U. 2017 poz. 1575).*
14. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. 2017 poz. 356).*
15. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. 2017 poz. 703).*
16. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U. 2018 poz. 467).*
17. *Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 27 lipca 2004 r. w sprawie szkolenia w dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy (Dz.U. 2004 nr 180 poz. 1860).*
18. *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa z dnia 4 marca 2016 r. w sprawie szkolenia osób ubiegających się o uprawnienia do kierowania pojazdami, instruktorów i wykładowców (Dz.U. 2016 poz. 280).*
19. *Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela (Dz.U. 2012 poz. 131).*
20. *Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz.U. 2011 nr 179 poz. 1065).*
21. *Rozporządzenie Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej z dnia 16 stycznia 2013 r. w sprawie doskonalenia techniki jazdy (Dz.U. 2013 poz. 91).*
22. *Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 sierpnia 2009 r. w sprawie przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy (Dz.U. 2009 nr 139 poz. 1132).*
23. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 września 1993 r. w sprawie powszechnej samoobrony ludności (Dz.U. 1993 nr 91 poz. 421).*

24. Śliwerski B., *Pedagogika. Podręcznik akademicki, tom 1*, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa 2009.
25. Stańczyk J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Wydaw. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996.
26. Stefanowicz J., *Bezpieczeństwo współczesnych państw*, Wydaw. Pax, Warszawa 1984.
27. Stępień R., *Wprowadzenie*, [w:] R. Stępień (red.), *Współczesne zagadnienia edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. AON, Warszawa 1999.
28. Stępień R., *Współczesny kształt edukacji dla bezpieczeństwa. Teoria i praktyka*, [w:] E. A. Wesołowska, A. Szerauc (red.), *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, Wydaw. Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku i Akademii Obrony Narodowej w Warszawie, Warszawa 2002.
29. Świniarski J., *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. Departament Społeczno-Wychowawczy MON, Warszawa 1999.
30. Tyrąła P., Olak A., *Prakseologia w edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydaw. AMELIA, Rzeszów 2012.
31. *Ustawa z dnia 11 lipca 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym oraz niektórych innych ustaw* (Dz.U. 2014 poz. 1198).
32. *Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe* (Dz.U. 2017 poz. 59).
33. *Ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym* (Dz.U. 1997 nr 98 poz. 602).
34. *Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym* (Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365).
35. *Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o strażach gminnych* (Dz.U. 1997 nr 123 poz. 779).
36. *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym* (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 578).
37. *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 576).
38. *Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. o kierujących pojazdami* (Dz.U. 2011 nr 30 poz. 151).
39. *Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji* (Dz.U. 1990 nr 30 poz. 179).
40. *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* (Dz.U. 1991 nr 95 poz. 425).
41. *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym* (Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95).
42. *Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym* (Dz.U. 2006 nr 191 poz. 1410).
43. Włodarczyk E., *Edukacja dla bezpieczeństwa*, [w:] O. Wasiuta, R. Kopeć, R. Klepka (red.), *Leksykon bezpieczeństwa* (tekst skierowany do druku).
44. Włodarczyk E., Rokitowska J., Sadowska-Wieczek E., *Edukacja dla bezpieczeństwa. Istota i uwarunkowania* (tekst skierowany do druku).
45. Włodarczyk E., *Treści z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa wynikające z podstawy programowej w kontekście współczesnych uwarunkowań technologiczno-społecznych*, [w:] M. Baran, M. Ilnicki, H. Marek (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa. Antyterrorystyczna ochrona państwa*, Wydaw. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, Poznań 2017.
46. Zięba R., *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 1.